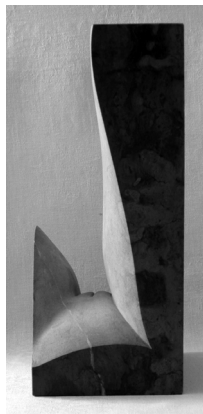

BENŐ ATTILA

NYELVI JÁTÉK ÉS FORDÍTÁS

■ 1. A nyelvi játékok fordítása kapcsán gyakran fölmerül a fordíthatóság kérdése. Hogyan lehetne lefordítani, átültetni egyik nyelvről a másikra azt, ami nyelvspecifikus? Hiszen – amint a neve is jelzi – a nyelvi játék egy adott nyelv konkrét szavainak hangalakjához vagy sajátos jelentéseihez kötődő jelenség. Vagyis valamiként a forrásnyelvi forma megőrzését igényli, és ez ellentmond magának a fordítás szokványos eljárásának, amely – mint tudjuk – a forrásnyelvi nyelvi jelektől való elszakadást, elvonatkoztatást teszi szükségessé: az eredeti, forrásnyelvi jelek értelmének a célnyelv eszközeivel való kifejezését. Így közelítve a kérdéshez, a nyelvi játék elvileg valóban fordíthatatlannak minősül. Igen ám, de a fordítói gyakorlatban valamiként a nyelvi játékokat is lefordítják, és még nem volt olyan eset, hogy egy szépirodalmi művet azért ne fordítottak volna le, mert esetleg nyelvi játékot is tartalmaz. Tehát a fordítói gyakorlat rendszerint megcáfolja az elméleti kérdésfelvetést a nyelvi játékok, a nyelv- és kultúraspecifikus jelenségek fordíthatatlanságáról (Albert 2003, Benő 2010). Ez azt jelenti, hogy a fordítás mikéntjére, gyakorlatára vonatkozó általánosításainkat kell módosítanunk, hogyha ezt az ellentmondást az elvek és a gyakorlat között fel akarjuk oldani.

A fordítást igen sokan úgy képzelik el, mint a szavak cseréjét, a forrásnyelvi lexikai egységek helyettesítését célnyelvi szavakkal. Csakhogy a fordítás gyakorlatában ez nem lehetséges egyszerűen azért, mert egy idegen nyelvű szövegben szereplő szónak nem mindig egyetlen szó felel meg: lehet egy szókapcsolat vagy körülírászerű értelmezés az a kifejezőmód, ahogy vissza lehet adni egy

A játék gyakran fontosabb az értelemnél.

más nyelvi szó értelmét. Az angol *hansom* szónak például nincs a magyarban egyszavas megfelelője, csak körülírással ('egyfogatú kétkerekű fedett kocsi') vagy az idegen szó átvételével tudunk utalni az adott kultúraspecifikus fogalomra. Hasonlóképpen a német *Fernsucht* a messzeség iránti vágyódást fejez ki, távoli vidékek iránti sóvárgást. A jiddis *Shlimazl* állandóan balszerencsés, minden tevékenységében eredménytelen személyt jelöl. Az olasz *culaccino* folyadékot tartalmazó edény vagy pohár által hagyott nedves foltra utal. Nyilvánvalóan az ilyen szavaknak a legtöbb nyelvben nincs lexikai párjuk, de ez nem azt jelenti, hogy fordíthatatlanok, csak azt, hogy nem működik az a beállítódásunk, hogy a fordítás pusztán a szavak megfeleltetése, a szótári ekvivalenciák megtalálása. (Ezért is írhatta Anton Popovics orosz fordításkutató a magyarul 1980-ban megjelent művében: ahol a szótár véget ér, ott kezdődik a fordítás.) Az ilyen, összetett fogalmakat jelölő szavakhoz társított jelentést is le lehet tehát fordítani, de nem egyetlen szóval, és csupán ettől a formai eltéréstől még nem lesz rossz a fordítás. Mindezt azért hangsúlyozom, merthogy éppen a következetesen szó szerinti megfeleltetés vezet szükségszerűen rossz fordításhoz, szokatlan vagy nehezen (esetleg egyáltalán nem) érthető tükörszerkezetekhez, amint ezt az ún. számítógépes fordítóprogramok „műveiben” láthatjuk.

■ 2. Rendszerint a nyelvi játékot nem tartalmazó, szokásos megnyilatkozások sem fordíthatók tehát folyamatos szó szerinti átültetéssel, egyrészt mert a különböző nyelvek formailag és tartalmilag is eltérő módon tagolják a fogalmi világot, másrészt mert nem minden esetben van egyszavas megfelelője egy forrásnyelvi szónak, azaz a lexikai hiány vagy a nonekvivalencia jelenségével szembesülünk. Ha ez így van a szokásos megnyilatkozásokban, nem kell meglepődnünk, hogy a szavak cseréjét, helyettesítését szorgalmazó öntudatlan beállítódás, ez a naiv fordítói stratégia a nyelvi játékoknál sem működik. A nyelvi játékok fordíthatatlanságáról való (egyáltalán nem alaptalan) meggyőződés ugyanis a szószerintiség elvén alapul. A nyelvi játékok ambivalenciája, kétértelműsége ugyanis rendszerint egy-egy forrásnyelvi szó vagy kifejezés hangalaki vagy jelentésbeli sajátosságához kötődik.

A nyelvi játékok hangalaki jelenségei rendszerint a szavak hasonló vagy azonos alaki viszonyaira, a paronímiára vagy a homonímiára épülnek. A következő, verbális humort tartalmazó angol vicc a hasonló hangalakú, de ellentétes értelmű szavak összecsengése révén hozza létre a poént:

„*She (tearfully): You said if I'd marry you, you'd be **humbly grateful**.*

He (sourly): Well, what of it?"

*She: „You are not; you are **grumbly hateful**.”* (Idézi Lendvai 1999. 36.)

A kiemelt kifejezések szó szerinti magyar fordítása: *humbly grateful* – *alázatosan hálás*; *grumbly hateful* – *morgóan gyűlöletes*. A szókapcsolatoknak ez a lexikális megfelelésen alapuló fordítási módja azonban nem annyira kifejező, frappáns mint az eredeti angol viccszöveg. Ilyenkor gyakran a fordító első reakciója az, hogy ezt nem lehet jól lefordítani, mivel az eredetiben szereplő ellentétes értelmű szavak (*humbly* – *grumbly*, *grateful* – *hateful*) magyar megfelelői formailag nem hasonlóak: nem rímelnek, nem azonos szótagszámúak. Tehát – vonja le a következtetést a fordító – „fordíthatatlan nyelvi játékkal van dolgunk”. Csakhogy figyelembe kell vennünk azt, hogy az eredetiben fordíthatatlannak látszó kifejezések nem másolás, hanem nyelvi kreativitás eredményeként jöttek létre. Ezt pedig azt jelenti, hogy a fordítóknak, akárcsak a szerzőnek, nyelvi kreativitással kell élnie a játékos és szellemes kifejezések megjelenítésekor, mégpedig a célnyelv kínálta lehetőségek hasznosításával. Mivel minden nyelv a lehetőségek gazdag tárháza, némi leleményességgel szinte mindig talál a jó fordító valamilyen elfogadható megoldást a nyelvi játék és a jelentés megőrzésére. Még akkor is, ha ez némi kompromisszummal jár. (Kosztolányi-

tól is tudhatjuk, hogy a fordítás kompromisszumok sorozata.) Az idézett angol vicc egyik magyar fordítása így hangzik:

„*Feleség: Azt mondtad, ha hozzád megyek, készséges férjüram leszél.*

Férj (mogorván): Na és mi lettem?

Feleség: Rémséges kényuram.” (Lendvai uo.)

Természetesen más megoldások is lehetségesek a szójáték kötött formájú magyarárására: *engedelmesen édes – rettenetesen rémes*, vagy: *édesen hálás – rémesen lármás*. Tüzetesebb vizsgálat után megállapíthatja valaki az ilyen jellegű magyar fordításokról, hogy a minősítések tekintetében nem azonosak teljes mértékben az eredetivel. Igen ám, de a jó fordítást nem pusztán a szójelentések és kifejezések egyenértékűsége jellemzi, hanem az *azonos hatás* érvényesülése (Nida 1964). Hogyha egy idegen nyelvi szöveg valamely része hangalakilag is kifejezően, hatásosan jelenít meg egy minősítést, akkor a fordítónak ilyenkor arra kell törekednie, hogy az expresszív vagy játékos nyelvi formát a fordításában megjelenítse, újraalkotva azt a célnyelv kínálta lehetőségekkel, még akkor is, ha a szójelentés kisebb-nagyobb mértékben módosul. Ha választanunk kell a nyelvi játék feláldozása és a fogalmi jelentés kisebb mértékű módosulása között, tanácsos a szójáték célnyelvi kifejezését választani, mivel a nyelvi játék megőrzése sokszor fontosabb, mint a fogalmi jelentések pontos, de száraz megőrzése, ahogy ezt a Shakespeare-t fordító Babits Mihály 1924-ben megfogalmazta: „A játék gyakran fontosabb az értelemnél. Ilyen helyeken a játékot fordítjuk.” Hasonlóképpen gondolkodott másik jeles műfordítónk, Tóth Árpád is, aki Babits *Vihar*-fordítását ismertetve 1917-ben jelzi, hogy az angol *widow Didó* tartalmilag eltérő *zsidó Didó* alakban való megjelenítését bravúros megoldásnak tartja, mivel „a szellemeskedő udvari urak tréfájában fontosabb a »widow«-nak a »Dido«-val furcsa összerímelve, mint magának a használt jelzőnek az értelme”.

A nyelvi játékok másik formája nem a szavak hangalaki hasonlóságán alapszik, hanem egy adott szó többértelműségén, poliszémiján. Ilyenkor bizonyos szövegkontextusban a szónak két jelentése is felidéződik, és a humoros hatást gyakran az váltja ki, hogy nem a szövegkörnyezetből elvárható jelentés nyer értelmezést. Ezt látjuk Vladimir Nabokov *The Real Life of Sebastian Knight* című regényének következő két mondatában: *What struck you most? – A pea from a pea-shooter* (Kupás 2008). Nabokov itt a többértelmű angol *strike* igével játszik, amely ’megüt’ és ’megérint, hatással van’ jelentésű is lehet. Tehát első hallásra hajlamosak vagyunk a második, az átvitt értelmű jelentésében felfogni a kérdést. Csakhogy a válasz megcáfolja ezt az értelmezést, mivel az elsődleges a szó szerinti jelentést mozgósítja közvetett módon azzal, hogy a fúvócsóból érkező ütésre, lövésre utal. Mivel a magyar *üt* igének nincs ilyen metaforikus jelentése, hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy ezt fordíthatatlan szójáték. A magyar olvasók szerencséjére Nabokov regényének magyar fordítója, Barkóczi András ezt nem tekintette megoldhatatlan problémának, és magyar nyelvi játékkal oldja meg az elvontabb és a konkrétabb történésre utaló jelentések játékát: „*Mi tette önre a legnagyobb benyomást? – Egy rajzszőg a székemen.*”

■ 3. A hangalaki hasonlóságon és a többértelműségen alapuló szójátékok formáit, megnyilvánulási módjait és azok fordíthatóságát érdemes részletesebben megvizsgálni.

A nyelvi játékhoz kapcsolódó formai, hangalaki kérdések nemcsak az azonos vagy hasonló hangalakúságot, a homonímiát és paronímiát érintik, hanem az egyéni beszéd-sajátosságokat is. Hogyha az író a hősét beszédmódjával, sajátos szóhasználatlaltal vagy beszédhibával is jellemzi, akkor ezt gyakran a forrásnyelv eszközeivel teszi, és a jellemzése ilyenként nyelvspecifikus jellegű, ami újra az említett fordításparadoxon elé állítja a fordítót, hiszen egymást kizáró igényeknek kell megfelelnie: egyrészt érvényesül a forrásnyelvi forma megőrzésének kényszere, másrészt magától értetődően működik az

eredeti nyelvi formától való elszakadás gyakorlata mint a fordítás természetes és szükségszerű módja. Ion Luca Caragiale vígjátékaiban gyakran él ilyen nyelvi eszközökkel a szereplők jellemének vagy lelkiállapotának érzékeltetésére, amint például *O scrisoare pierdută* (Az elveszett levél) című vígjátékban láthatjuk. A Kótyagos Polgár például a III. felvonásban alakilag nem létező, eltorzított idegen szavakat használ: „*Cioclopedică! Comportativă! Iconomie!*” Ezek is olyan szavak, amelyeknek nincs közvetlen megfelelőjük a magyarban: ugyanúgy létre kell hozni őket formailag az értelmes szavak mintájára, mint ahogy azt Caragiale tette a románban az *enciclopedică*, a *cooperativă* és az *economie* szóra utalva. Tehát közvetlenül nem „másolhatók”, hanem – mint általában a nyelvi játékok – nyelvi kreativitás által fordíthatók, amely által hasonló formai játék és hasonló hatás hozható létre. Szász János fordításában a Kótyagos Polgár az adott megnyilatkozásban a következő szavakat használja: „*Biciklipédikus! Eszevetkezet! Ikonómia!*” (Dobreaan 2010) Szintén nyelvi leleményességet igényel a selypítő beszédmód fordításbeli újralkotása, különösen ha a hangzás szempontjából hasonló módon kívánjuk érzékeltetni a szokásostól eltérő beszédmódot. Caragiale említett vígjátékában Dandaneche így számol be az érkezéséről: „*Închipuiește-ți să vii pe drum cu birza ținți postii, hodoronc-hodoronc, zdronca-zdronca... Stii, m-a zdrunținat!... si clopoței... îmi țiuie urechiile... stii, asa sunt de amețit si de obosit...*” Szász János fordításában ez így hangzik: „*Képzeld, jön az ember öt postamérföldet a kocival dibedob-dibedob, zörömb-dörömb... Tudja, jól megdörömbölt... ész cengők... ceng a fülem... tudja, kába vagyok ész holtfáradt...*” Jó láthatóan, illetve itt hallhatóan, a magyar fordítás találóan adja vissza a román nyelvi megnyilatkozás hangalaki jellegzetességét.

A szavak formájára épülő nyelvi játék és az ehhez társuló hangalaki expresszivitás más esetben nem a beszédbeli jellegzetességet hivatott visszaadni, hanem a szerző nyelvezetének sajátosságát, a szavak hangsorára tekintő tudatos szóválasztást jelzi. Ezt látjuk Vladimir Nabokov *Lolita* című regényének szinte minden lapján. Szemléltetésként álljon itt egyetlen minősítő szerkezet: „*Dolores and her grey, humble, hushed husband-coach, old Humbert...*” A *h* hang ismétlődése itt olyan feltűnően erős alliterációt hoz létre, amelyre a fordítónak tekintettel kell lennie a célnyelvi mondat megalkotásakor. A formai játék megőrzéséhez nyilvánvalóan újra kell alkotni célnyelven ezt a megnyilatkozást, más hangisméltésre alapozva, esetleg némileg elszakadva a szorosán vett tartalmi azonosságtól, mivel sokszor csak ilyen áron adható vissza a nyelvi játék. A regény magyar fordítása kreatív módon jeleníti meg az idézett szövegrész játékosságát: „*Dolores és az ő ősz, trottyos, tropa, tréner-férje, a vén Humbert...*” (Békés Pál fordítása) (Gábor 2003) Látható, hogy a magyar fordítás más hanggal játszva hozza létre a hangalaki kifejezőerőt, de ez a jelentés megőrzésének igényéből származik. Bizonyos értelemben elkerülhetetlen az eredeti nyelvi formától eltérő hangokkal való játék, amint azt a következő angol mondat és annak magyar fordítása példázza ugyancsak Nabokov említett regényéből: „*This is why we stressed the four D's: Dramatics, Dance, Debating and Dating*” – „*Ezért fektettünk súlyt a négy T-re: Tandráma, Tánc, Terefere és Találka.*”

A szavak többértelműségét hasznosító nyelvi játékok szintén nyelvspecifikusak, hiszen a szavak jelentésszerkezete nyelvenként eltérő, gyakran csak alapjelentésükben egyeznek meg a referencia szempontjából egyenértékűnek tekintett különböző nyelvi szavak. Shakespeare tragédiáiban és vígjátékaiban számos olyan nyelvi játékra bukkanunk, amelyek a szavak többértelműségével vagy a hasonló hangalakú szavak jelentésbeli kapcsolatával hoznak létre többletjelentéseket, és ezek igencsak megnehezítik a fordító dolgát. Álljon itt egy példa a poliszémián alapuló szójátékra a *Hamlet* című tragédia II. felvonásának 2. jelenetéből:

„*Polonius: What do you read, my lord?*
Hamlet: Words, words, words.”

Polonius: *What is the **matter**, my lord?*
 Hamlet: *Between who?*
 Polonius: *I mean the matter you read, my lord."*

A helyzet játéka itt az angol *matter* szó többértelműségén alapszik: a szó egyrészt utalhat arra, hogy mi a 'tárgya, témája valaminek', de 'ügy', 'probléma' értelemben is használatos. Polonius kérdésében az előbbi értelemben használja a szót, Hamlet pedig – a személyek viszonyára gondolva – az utóbbi értelemben, és azért kérdez vissza: *Between who?* (azaz: „kik között?”) (Várnai 1999). A magyarban nyilvánvalóan nincs olyan szó, amelyben ez a két jelentés együtt jelentkezne, és így fordíthatatlannak tűnik – mint első ránézésre mindig – a szójáték. De legalább három, többé-kevésbé jól sikerült fordítását is idézhetjük ennek a rövid jelenetnek Arany János, Eörsi István és Nádasy Ádám magyarázásában:

„Polonius: *Mi az, amit olvas, főséges úr?*
 Hamlet: *Szó, szó, szó.*
 Polonius: *De a **veleje**?*
 Hamlet: *Kinek a **veleje**?*
 Polonius: *No, annak, amit olvas főséged. ”*

„Polonius: *Mit olvas, uram?*
 Hamlet: *Szó, szó, szó.*
 Polonius: *De mit **jelent**?*
 Hamlet: *Ki **jelent** mit?*
 Polonius: *Azt kérdem, mit jelent, amit olvas, uram?”*

„Polonius: *Mit olvas, fenség?*
 Hamlet: *Szavak, szavak, szavak.*
 Polonius: *Milyen **tárgyban**, fenség?*
 Hamlet: *Milyen **tárgyban**? Hát ebben a könyvben.*
 Polonius: *Úgy értem, mi a könyv tartalma, fenség.”*

Shakespeare egy másik, szintén többértelműségen alapuló szójátéka az *Athéni Timon* című dráma 3. felvonásának 4. jelenetéből idézhető, amelyben Lucius szolgája és Flavius szóváltásában jelentkezik:

„LUCIUS'S SERVANT: *Ay, but this answer will not **serve**.*
 FLAVIUS: *If 'twill not **serve**, 'tis not so base as you,
 For you **serve** knaves.”*

Itt az angol *serve* ige két jelentésének ('megfelel' – 'szolgál') egyazon párbeszédben való megjelenését figyelhetjük meg (Szele 2006. 66.). Szabó Lőrinc a magyar *haszon* szó többértelműségével adja vissza ezt a jelentést, és ezáltal nemcsak létrehoz egy hasonló értékű szójátékot, hanem formai és jelentésbeli többletet is teremt azzal, hogy a 'hitvány', 'alávaló' értelmű *base* megfelelőjeként a *mihaszna* szót alkalmazza:

„LUCIUS INASA: *Az ilyen válasznak nincs semmi **haszna**.*
 FLAVIUS: *Ha nincs, akkor sem oly **mihaszna**, mint ti,
 akik csibészek **hasznát** lesítek.”*

Némelykor olyan összetett nyelvi játékokkal szembesül a műfordító, amelyekben a jelentések és hangalakok viszonya egyaránt érvényesül. Ezt látjuk olyan esetekben, amikor hasonló értékjelentésű minősítést kifejező szavak hangalakjával is játszik a

szerző, mintegy jelezve a jelzett tulajdonságok összetartozását, mint például Nabokov következő mondatában: „*Churlish, capricious, mad Sebastian, struggling in a naughty word of juggernauts, and aeronauts, and naughts, and what-nots*” (*The Real Life of Sebastian Knight*). Az ilyen, szójátékokat halmozottan tartalmazó mondat fordítása, azaz újraalkotása nagyobb mértékű elszakadást igényel a szűken értelmezett lexikai jelentésektől, mégpedig olyan módon, hogy a hangalaki expresszivitás a célnyelvi szövegben is teret nyerjen, ahogy ez a regény magyar fordításában látható: „*Az összeféretlen, önfejtő, örült Sebastian, amint küszködik egy hitvány, hivalkodó, hívságos világban*” (*Sebastian Knight valódi élete* – ford. Barkóczi András).

A félreértésen alapuló, konkrét tárgyiasságokra utaló szavak egyidejű hangalaki és jelentésbeli játéka már-már megvalósíthatatlan feladatot ró a fordítóra. Íme, egy ilyen szöveggörnyezet Lewis Carroll ismert meseregényéből:

„*»Mine is a long and a sad tale«, said the Mouse turning to Alice and sighing.*

»It is a long tail, certainly«, said Alice, looking down with wonder at the Mouse's tail, »but why do you call it sad?«” (*Alice's Adventures in Wonderland*).

A párbeszédben a 'történet, mese' és a 'fark' jelentésű angol szavak azonos hangzása (*tale* – *tail*) okozza a félreértést. Mivel a magyarban ezeket a fogalmakat jelölő szavak hangalakilag nem hasonlítanak, a párbeszéd átültetése a féleértés okának elhalványodása nélkül megoldhatatlan feladatnak látszik. Kosztolányi Dezső, a klasszikus angol gyermekregény első magyar fordítója kellő nyelvi leleményességgel és fordítói szabadsággal oldotta meg ezt a dilemmát:

„– *Ó, az én történetem kacskaringós, tarka és bús.*

– *Hát a farka csakugyan kacskaringós – mondta Alice, aki ezt a szót, hogy tarka, úgy értette, hogy farka – de miért volna bús?*”

■ 4. Bart István műfordító szerint a fordítás művelete az „*ugyanazt másképpen*” szabállyal ragadható meg. Azaz a fordításnak mint mondatnak vagy szövegnek lehetőleg ugyanazt kell mondania, mint az eredetinek, de másképpen: más nyelvi kifejezőeszközökkel, más jelviszonyokkal (Bart 1981). Ez a megállapítás a nyelvi játékok fordítására is érvényes; ha úgy tetszik: a fordító feladata a nyelvi játékok megőrzése, másképpen való megjelenítése, kifejezése (lévén, hogy formajátékok nélkül szegényesebb lenne a szöveg kifejező értéke). Ilyen esetekben az egyenértékűség igénye nem az egyes szavak és lexikális jelentések szintjén valósulhat meg, hanem az azonos jelentéskör és azonos esztétikai hatás dinamikus egyensúlyában.

■ IRODALOM

Albert Sándor: *Fordítás és filozófia*. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2003.

Babits Mihály: *Shakespeare-fordítás*. Nyugat 1924. február 1.

Bart István: *A mérce*. In: Bart István – Rákóczi Sándor (szerk.): *A műfordítás ma*. Gondolat Könyvkiadó., Bp., 1981. 237–269.

Benő Attila: *A fordíthatóság és a fordíthatatlanság kérdése. A probléma forrásai*. In: Gábor Csilla – Korondi Ágnes (szerk.) *A fordítás kultúrája – szövegek és gyakorlatok*. Verbum Kiadó, Kvár, 2010. 5–22.

Dobrea Réka: *A verbális humor fordítása Ion Luca Caragiale O scrisoare pierdută című művének magyar átültetéseiben*. Egyetemi szakdolgozat. BBTE. Kézirat. 2010. Témavezető: Benő Attila.

Gábor Gabriella: *A kompenzálás a fordításelemlélemben és eszközei Nabokov Lolita c. regényében*. Egyetemi szakdolgozat. BBTE. Kézirat. 2003. Témavezető: Benő Attila.

Kupás Emese: *Veszteség és kompenzálás. Hangeffektusok, frazémák és szójátékok fordítása*. Mesteri szakdolgozat. BBTE. Kézirat. 2008. Témavezető: Benő Attila.

Lendvai Endre: *Verbális humor és fordítás*. Fordítástudomány 1999. 2. sz. 33–43.

Nida, E. A.: *Toward a Science of Translating*. Brill, Leiden, 1964.

Popovics, Anton: *A műfordítás elmélete*. Madách Könyv- és Lapkiadó, Pozsony, 1980.

Szele Bálint: *Szabó Lőrinc Shakespeare-drámafordításai*. Miskolci Egyetem – Bölcsészettudományi Kar. Doktori értekezés. Kézirat. 2006.

Tóth Árpád: *Babits Mihály „Vihar”-fordítása*. Nyugat 1917. 2. sz.

Várnai Judit Szilvia: *Szójátékok Arany János és Eörsi István Hamlet-fordításaiban*. Magyar Nyelvjárások XXXVII. 1999. 459–468.